

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:4 • 2010

Kognitiv historia

En introduktion

Av David Dunér

Kognitiv historia handlar om människans tankeprocesser och mötet mellan hennes tänkande och världen. Utgångspunkten är antagandet att människor i historien, så väl som i nuet, utnyttjar vissa genom årmiljonerna förvärvade kognitiva förmågor. Kulturella skillnader och historisk förändring kan då förstås genom att människor på olika sätt använder sina kognitiva redskap, vilka de delar med alla andra människor, i interaktion med sina särskilda tidsliga och rumsliga miljöer. Spår av dessa tankeprocesser finns lagrade i det historiska källmaterialet, som i den materiella kulturen, i bilder och texter. Kognitiv historia grundar sig därför på empirisk forskning för att komma åt hur människor i historien förhållit sig till och har försökt förstå sin särskilda omvärld, sin tid och kultur. Den här artikeln introducerar vad som allmänt kallas för "den kognitiva vändningen" (the cognitive turn) inom den humanistiska forskningen och försöker utröna på vilket sätt den också har och kan ha betydelse för historievetenskapen. De senaste två decennierna har sett en markant ökning av kognitionsvetenskapliga studier, till stor del beroende på nya upptäckter och iakttagelser inom den empiriska forskningen, som i neurovetenskaperna och primatologin. Det har givit till följd att en del av den kognitionsvetenskapliga teoribildningen i allt större omfattning har börjat tas till vara även inom andra discipliner, som samhällsvetenskaperna och humanvetenskaperna – och därmed lett till en kognitiv vändning. Detta omvälvande, nya perspektiv har ännu inte riktigt slagit rot i Sverige, men har utomlands inte minst inom språkforskningen

Doc. David Dunér, f. 1970, disputerade 2004 i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet på avhandlingen *Världsmaskinen: Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*. Dunér innehar en fakultetsfinansierad forskarassistenttjänst vid Lunds universitet. Hans forskningsinriktning är filosofi- och vetenskapshistoria med särskilt intresse för naturfilosofi, naturvetenskap, matematik och teknik under svenskt 1600- och 1700-tal. Dunér är huvudredaktör för *Sjuttonhundratalet: Nordic yearbook for Eighteenth-century studies* och bland hans senaste publikationer kan nämnas "Modeller av verkligheten: modellbyggaren Polhem, seendet och det spatiala tänkandet", *Vetenskaps societeten i Lund: årsbok* 2009. År 2007 gav Dunér ut Emanuel Swedenborgs *Om darrningar*.

Adress: Institutionen för kulturvetenskaper, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund

E-post: David.Duner@kultur.lu.se

och litteraturvetenskapen tilldragit sig ett allt större intresse de senaste åren, där vi finner till exempel kognitiv lingvistik, semantik, semiotik och poetik. Denna vändning kan ge en ny riktning för historievetenskapen.

Grundtanken i den kognitiva humanistiska forskningen är att införliva vad kognitionsvetenskapen på empirisk och teoretisk väg kommit fram till gällande det mänskliga medvetandet, människans interaktion med miljön, kroppens betydelse för tänkandet och handlandet. Kognitionsvetenskapen ger oss grundläggande kunskaper om hur vi förstår och tänker kring vår omvärld, naturen, andra människor och vår kultur. I korthet kan man säga att kognitionsvetenskapen studerar hur yttervärlden representeras, hur vi använder oss av våra kognitiva redskap i vårt tänkande, som till exempel språk, bildscheman, mentala kartor, metaforer, prototyper och kategorier, men också hur vi använder oss av sådant som föremål, texter och bilder i vår kommunikation. Det handlar om perception, uppmärksamhet, minne, inläring, medvetande och annat som vi inkluderar i vad som brukas kallas "tänkande". Teorier som det förkroppsligade tänkandet (*embodied mind*), *situerad kognition*, *distribuerad kognition*, liksom människans perception och det mänskliga tänkandets användning av metaforer och kategorier med mera, har inte bara stor relevans för förståelsen av nutidens människa, utan också för den historiska människan, för historieforskningen. Genom kunskaper om hur vi människor fungerar kan vi få ledtrådar till en vidare förståelse av den historiska människans förutsättningar och tankar. Det är vår gemensamma historia och våra gemensamma kognitiva förmågor som ger oss förutsättningarna för att som sentida människor beundra grottmålningar, förundras av gammaltestamentliga berättelser, se klarheten i Platons filosofi, beröras av Ovidius kärleksdikter. Människor i historien kan tala till oss. Vårt gemensamma ursprung finns i historien. Detta gör det möjligt för oss att förstå varandra genom årtusendena, genom tiden och rummet. En kognitiv historia uppmärksammar alltså det som förenar människor i historien, inte enbart det som särskiljer oss. Den kan ge en djupare kunskap om det allmänmänskliga, vad det är att vara människa, och ge oss nycklar till förståelse av människors tankar, handlingar och känslor i historien, både i fråga om de långa linjerna och de enskilda ögonblicken i den föränderliga historien.

Kognitiv historia är ett flerdisciplinärt utforskande av den historiska människan med perspektiv hämtade från kognitionsvetenskap, medvetandefilosofi, evolutionspsykologi, lingvistik, semiotik, kulturstudier,

antropologi och neurovetenskap. Det enda forskningsfält som inkom fokuserar på människan själv och vad det innebär att vara människa är humanvetenskapen, och det humanvetenskapliga perspektivet förblir kärnan även i framtida kognitiva historiska studier. Det saknas dock en samlad framställning av vad en kognitiv historia kan innebära och vad för forskning som har gjorts inom detta område. De första egentliga ansatserna till kognitiv historia kom under 1990-talet, med ett par artiklar av vetenskapshistorikern Nancy J. Nersessian. Hon föreslog 1992 för första gången en kognitiv-historisk analys. Senare har hon utvecklat en kognitiv vetenskapshistoria. Även religionshistorikern E. Thomas Lawson har argumenterat för kognitionsvetenskapens relevans för historieforskningen.¹ Det underliggande antagandet hos Nersessian är att de problemlösande strategierna som vetenskapsmännen har utvecklat är sofistikerade, förfina-
 nade varianter av vardagliga tankeprocesser. De använder sig ofta av till exempel analogier, visuella representationer och tankeexperiment. Målet för den kognitiva-historiska metoden i hennes tappning är att kunna rekonstruera det vetenskapliga tänkandet utifrån kognitiva teorier. I allmänhet har forskningen inom kognitiv historia handlat om de grundläggande kognitiva praktikerna, som läsning och räknande, men också av vetenskapliga och religiösa uppfattningar.² Även det arkeologiska materialet kan sättas i ett kognitivt perspektiv, där arkeologin i sig, som hos arkeologen Steven Mithen, dessutom kan ge bidrag till kunskapen om det mänskliga tänkandets evolutionära historia.³ Själv föreslog jag en kognitiv idéhistoria i

1. Nancy J. Nersessian, "How do scientists think? Capturing the dynamics of conceptual change in science", i Ronald N. Giere (red.), *Cognitive models of science* (Minneapolis MN 1992) s. 4–7, 36–38; E. Thomas Lawson, "Counterintuitive notions and the problem of transmission: the relevance of cognitive science for the study of history", *Historical reflections/Réflexions historique* 20:3 (1994) s. 481–495; Nancy J. Nersessian, "Opening the black box: cognitive science and history of science", *Osiris*, 2nd Series, vol. 10 (1995) s. 194–211; David Gooding, "Cognitive history of science: the roles of diagrammatic representations in discovery and modeling discovery", *Theory and application of diagrams* (Berlin & Heidelberg 2000); E. Thomas Lawson, "The wedding of psychology, ethnography, and history: methodological bigamy or tripartite free love?", i Harvey Whitehouse & Luther H. Martin (red.), *Theorizing religions past: archaeology, history, and cognition* (Walnut Creek CA 2004) s. 1–5.

2. David R. Olson, *The world on paper: the conceptual and cognitive implications of writing and reading* (Cambridge 1996); Reviel Netz, *The shaping of deduction in Greek mathematics: a study in cognitive history* (Cambridge 1999); Hanne Andersen, Peter Barker & Xiang Chen, *The cognitive structure of scientific revolutions* (Cambridge 2006).

3. Steven Mithen, *The prehistory of the mind: the cognitive origins of art, religion, and science* (London 1996); jfr Janken Myrdal, *Motsatstänkandet i praktiken: ett historiefilosofiskt försök* (Stockholm 2006); Colin Renfrew, Chris Frith & Lambros Malafouris (red.), *The sapient mind: archaeology meets neuroscience* (Oxford 2009).

Världsmaskinen (2004). Vad de alla har gemensamt är att de utgår från en kognitionsvetenskaplig teoribildning i förening med en historisk analys.

Det finns tre grundläggande utmaningar för dagens historieforskning: tiden, rummet och den samlade mänskliga kunskapen. Ibland kan historieskrivningen te sig ohistorisk, med samtiden som ständig referensram och *facit*. Vidare har rummets betydelse för människan alltmer uppmärksammas, som inom till exempel miljöhistoria och global historia, men inte alltid med en sammanhållande förankring. Slutligen tycks en stor del av den historiska forskningen ske oberoende av och isolerat från den övriga kunskapsproduktionen. Det kognitiva perspektivet kan ge nya svar på dessa frågor för en framtida forskning. För det första kan det kognitiva perspektivet sätta historien i ett historiskt perspektiv och därigenom förbinda dåtid med samtid. Människan är formad av sin historia, både sin kulturella och evolutionära historia. För det andra kan det sätta historien i ett ekologiskt sammanhang med medvetenhet om den omkringliggande miljöns inverkan på livsförhållandena. Människan formas av, men formar också själv rummet omkring henne. Hon har anpassat sig till vissa miljöbetingelser och har samtidigt också skapat egna fysiska och kulturella livsmiljöer. För det tredje kan det förbinda och sammanjämka historievetenskapen med den övriga kunskapsproduktionen som sker i andra vetenskapliga discipliner. Historieforskningen har hittills införlivat perspektiv från samhällsvetenskaperna, kanske främst ekonomisk och politisk teori och sociologi, men i mycket liten utsträckning från naturvetenskaperna. En kognitiv historia beaktar även vad som sker inom kognitiv psykologi, neurologi, ekologi och evolutionsteori. Om dessa vetenskaper har rätt i sina antagande bör de också gälla för den historiska människan.

Genom att beakta tiden, rummet och människans mentala förutsättningar knyter den kognitiva historien an till det som också utmärkte Annals-skolan: sökande efter de långa linjerna, historiens rumsliga förankring, mentalitetshistorien och den tvärvetenskapliga öppenheten, som man kan se till exempel i Lucien Febvres geografiska introduktion till historien, Fernand Braudels helhetsbild av Medelhavet, eller Emmanuel Le Roy Laduries verk om byn Montaignou. I det följande ska jag först säga något om de långa tidslinjernas betydelse för historien, för att sedan ge några exempel – som inte ämnar till att vara en fullständig lista – på vad en kognitiv historia skulle kunna handla om och som jag tror kan vara användbara och relevanta för historieforskningen, såsom det förkroppsligade tänkandet,

situerad och distribuerad kognition, perception, metaforer och kategorisering. Den mänskliga historien kan i sin helhet sägas vara formad av vår kognition, psykologi, biologi, miljö, kultur och tidigare historia – av våra tankar, känslor, erfarenheter, kroppar och omvärld.

Tiden

I senare tids historieforskning finner man ett ökat intresse för transhistoriska fenomen som pekar på det långa perspektivet, och för hur allmänmänskliga faktorer får sina tidsbundna kulturella uttryck. Här kan nämnas till exempel intresset för global historia, miljöhistoria, materiell kultur och visuell kultur, och studier av spatialitet, natur, djur, kroppen, sinnena, genus, sexualitet, känslor, vänskap, bilder, språk, retorik – ofta framförda som olika "vändningar", som global, spatial, bodily, affective, visual, linguistic, cultural turn och så vidare. Därtill kan man nu också lägga till den kognitiva vändningen inom den humanvetenskapliga forskningen. Intresset verkar gälla trögrörliga, transhistoriska fenomen, närmast mänskliga universalier, såsom livets oundvikligheter, det som förenar människor i historien – att vi föds, äter, rör på oss, vilar, älskar, dör.

Om tiden, historien, den fjärde dimensionen, handlar alla de stora vetenskapliga frågorna, som universums ursprung, galaxernas, stjärnornas och planeternas utveckling, livets evolution, *Homo sapiens* ursprung, det mänskliga medvetandets uppkomst och civilisationernas uppgång och fall. Utan historiska studier går de inte att lösa. Kognitionsvetenskapen kan ge oss, som kognitionsvetaren och lingvisten Mark Turner har framfört, en vidare förståelse av mänsklighetens historia, inte bara de korta tidsspannen av decennier eller århundraden som vi vanligtvis finner inom kultur- och socialhistoria, utan också en fylogenetisk historia som spänner över tiotusentals, rent av miljontals år.⁴ Här vill jag radikalt utsträcka den mänskliga historien till att också inkludera vårt evolutionära förflutna. Våra tankar måste räknas in i mänsklighetens "djupa historia".

Som historiker riktar vi våra blickar bakåt i historien, och ser människan som historisk varelse formad av tidigare generationers erfarenheter. I förlängningen skulle detta innebära, om man inte vill stanna vid en kreationistisk historiesyn, att historikern också införlivar tanken om att mänsk-

4. Mark Turner, "The cognitive study of art, language, and literature", *Poetics Today* 23:1 (2002) s. 18; jfr Alan Richardson & Francis F. Steen, "Literature and the cognitive revolution: an introduction", *Poetics Today* 23:1 (Spring 2002) s. 3f.

ligheten har en evolutionär historia som sträcker sig miljontals år tillbaka i tiden. Människans interaktion med miljön och kulturen omkring henne och hennes sociala samspel leder fram till det vi i dag är. Den kognitiva ansatsen öppnar ett hisnade historiskt perspektiv när mänsklighetens historia utsträcks till hundratusentals år, där den moderna tiden borde räknas inte i hundratals år, utan i tiotusentals år, där de senaste tusentals åren av skriftlig kultur och civilisation blir vår samtidshistoria. En kognitiv historieteori skulle gå bortom de tidigaste civilisationerna, som Indusdalen, Egypten och Mesopotamien, vilka tidigast kan ha uppstått omkring 8000 f.Kr. Den anatomiskt moderna människan, vars hjärna och kognitiva redskap i stort sett är desamma som vi nu har, går antagligen att härleda till 90000 år sedan, till yngre paleolitikum. Även Lucy (*Australopithecus afarensis*, 3 miljoner år sedan) och Ardi (*Ardipithecus ramidus*, 4,4 miljoner år sedan) är betydelsefulla tänkare i vår kulturhistoria. En avgörande händelse i den kognitiva historien kan sägas vara då en ny typ av hominoider uppstod för cirka 5 miljoner år sedan, mellan perioderna miocen och pliocen. Den kognitiva historien sträcker sig alltså bakåt i tiden, före civilisationens gryning, till vår evolutionära historia, *Homo sapiens sapiens* uppkomst, hominoidernas, vertebraternas, nukleinsyrornas bildande, Tellus och solsystemets bildande, Big Bang. Detta är den längsta tiden, *la plus longue durée*.

Den kognitiva ansatsen bygger på antagandet att människan är en historisk varelse. Människan är den enda varelse på vår jord som kan reflektera över sin egen historia. Evolutionen har så att säga blivit medveten om sig själv. Om vi vill förstå hur människor reagerar och fungerar i ett givet historiskt sammanhang, kan vår förståelse av mänsklighetens djupa historia vara till hjälp, människans förhistoria och då också hennes evolutionära förhistoria, de begränsningar och möjligheter den har givit henne. Vårt tänkande har ett evolutionärt ursprung, inlemmad i darwinismens diakrona historieteori, en historia utan riktning eller mål. Det mänskliga tänkandet har i stor grad utvecklats som en anpassning till de särskilda utmaningar, såsom reproduktion och överlevnad, som våra förfäder ställdes inför under människans evolutionära utveckling. Vi är anpassade till för det första den fysiska och biologiska miljöns speciella förutsättningar och möjligheter, som att orientera oss i landskapet, att förstå och tolka, samspela med och hantera vår omgivning. Människor har utvecklat preferenser för vissa miljöer, viss slags föda, men också särskilda dofter och ljud, och har skapat en stor variation av artefakter. För det andra är den mänskliga hjärnan

anpassad till andra människors hjärnor och tänkande, hennes kultur, för att förstå känslor, tankar, motiv med mera i det psykologiska och sociala samspel som formar vår kultur. Kultur kan i den meningen förstås som en människoskapad miljö som vi lever i och måste anpassa oss till.

Enligt evolutionspsykologin har det genom evolutionens gång skett en mental anpassning till den omgivande miljön som resulterat i vissa dispositioner att tänka, känna och handla, och som genom det naturliga urvalet har överförts genetiskt till efterkommande generationer. Den medfödda kognitiva anpassningen har framför allt rört den sociala miljön och ekologin. Människans framgång som art ligger i hennes förmåga att anpassa sig till vitt skilda miljöer och naturförhållanden och till hennes förmåga att själv omforma sin omgivning och skapa artificiella miljöer. Kulturbbyggandet har gjort oss allt mer flexibla. Samtidigt skulle man från evolutionspsykologisk ståndpunkt kunna hävda att vårt tänkande och vår förståelse som dåligt anpassade för det moderna samhället, stadens artificiella rum, cyberrymdens virtuella rum och sociala sammanhang med ett antal människor som går långt utöver den ursprungliga stammens medlemmar. Människan har omvandlat sin omgivning, sin ekologiska nisch, till något främmande från vad hon en gång var anpassad för. Vi är formade för jägar- och samlartillvaron, inte för det moderna samhället, skulle man kunna hävda.

Men något har ju hänt mellan paleolitikum och det postmoderna samhället. Den historiska förändringen kan knappast förklaras genom en anatomisk förändring av människan, utan har att göra med en kulturell förändring som i sin tur inverkat på våra kognitiva förmågor. Kultur kan i det här sammanhanget förstås som existensen av skillnader mellan grupper inom vår art i fråga om beteendemönster, som inte direkt bestäms av ekologiska omständigheter, som lärs och förmedlas över flera generationer.⁵ Kultur är i den bemärkelsen traderade minnen och historikern är en minnesforskare som söker efter det förglömda. Kognitionpsykologen Michael Tomasello argumenterar för att våra kognitiva egenskaper också är ett resultat av den mänskliga kulturen.⁶ Vår utvecklade förmåga att se våra artfränder som lika oss själva ger oss möjlighet att förstå andra

5. Chris Sinha, "Language as a biocultural niche and social institution", i Vyvyan Evans & Stephanie Pourcel (red.), *New directions in cognitive linguistics* (Amsterdam 2009) s. 292.

6. Michael Tomasello, *The cultural origins of human cognition* (Cambridge MA 1999); Michael Tomasello, "Uniquely human cognition is a product of human culture", i Stephen C. Levinson & Pierre Jaisson (red.), *Evolution and culture: a Fryssen Foundation symposium* (Cambridge MA 2005) s. 203–217.

individens intentioner, vilket leder vidare till imitation och innovation i en ackumulativ kultur som kan överföras till nya generationer. Detta kallar Tomasello för en kulturell evolution. För en fullständig bild av den mänskliga kognitionen måste vi använda oss av inte bara fylogenetiska och ontogenetiska, utan även kulturella-historiska förklaringar. Den moderna vuxna människans kognition, som han uttrycker det, är ett resultat av inte bara genetiska händelser som skett under miljoner av år i evolutionär tid, utan också de kulturella händelser som skett under många tiotusentals år i historisk tid och personliga händelser som skett under tiotusentals timmar i ontogenetisk tid.⁷ En teori om människans kognition kan inte gå direkt från den mänskliga genotypen till fenotypen, utan att beakta den sociogenes som skett däremellan. Det är utvecklingen av kultur som givit upphov till människans unika materiella och symboliska artefakter, och som i sin tur skapat en kulturell nisch som inverkat på den mänskliga kognitionen. Historikern har därmed den viktiga rollen att sammanbinda antropoiderna med dagens människa för förståelsen av uppkomsten av mänskligt tänkande och kultur.

Kroppen

Vad tänkte historiens människor på, hur tänkte de när de gick genom landskapet, såg sig omkring eller satt med en bok uppslagen framför sig. I deras hjärnor, i deras medvetanden och omedvetna tänkande formades tankarna. Hjärnorna och kroppens mjuka vävnader har i det naturliga kretsloppet skattats åt förgängelsen, men tankarna har överlevt som tecken och bokstäver i de historiska källorna, materialiserade i tingen. De har vidarebefordrat en del av sin värld, sina tankar och upplevelser, till sina efterkommande i böcker, dokument, bilder, musikstycken, byggnader, i den materiella kulturen, i sina ben. Om man utgår från hur en människa tänker i allmänhet, från hennes mentala förutsättningar, tänkande och kognition, det vill säga beaktar *hur* en människa tänker, inte endast *vad* hon tänker, skulle man kunna närma sig en förståelse för hur de bildade sina idéer om naturen, människan, samhället och Gud. Till sin hjälp hade de mänskliga förmågor, knutna till de cerebrala vävnaderna och kroppen, som att skapa mentala bilder, lagra kunskap, kommunicera, konstruera idealiserade modeller, kategorisera och att använda metaforer, metonymier, mytologiska

7. Tomasello (1999) s. 216.

associationer och bilder.⁸ Detta är kognitiv historia, tänkandets historia.

Det är bland annat tre antaganden om tänkandet som en kognitiv historia kan vila på. I kognitionsforskningen har man kommit fram till, för det första, att våra begrepp och vårt tänkande är förbundna med och strukturerade av *kroppen*, hjärnan och det vardagliga handlandet i världen.⁹ Inom kognitionsvetenskapen talar man om det förkroppsligade tänkandet (the embodied mind), det att vi tänker med kroppen – inte bara hjärnan, att vårt medvetande inte är fränskilt våra kroppar.¹⁰ Det mänskliga tänkandets beroende av hjärnan, kroppen och kroppsliga erfarenheter innebär att det inte kan vara transcendentalt i betydelsen att tänkandet skulle gå bortom det hur mänskliga varelser just råkar tänka. Vårt tänkande förankras i att vi är byggda på ett visst sätt och har vissa kroppsliga förutsättningar evolverade genom årmiljonerna. Människan har kognitiva begränsningar och möjligheter vilka är en funktion av kroppen, den omgivande miljön och den långa historien av interaktion mellan dem. Rummet, människans omvärld, sinnessens registrerande och kroppens rörelse genom det fysiska landskapet har betydelse för tänkandet. För det andra, att det mesta av tänkandet sker utan att vi är medvetna om det. Det finns *omedvetna* kognitiva processer som medvetandet inte har tillgång till, såsom till exempel minnen, mentala bilder, slutledningar och uppfattningar av betydelser. Dessa individuella kognitiva förmågor blir mer eller mindre desamma under hela livet. Vi är så att säga fångna i våra tankemönster men är samtidigt omedvetna om denna fångenskap. Det är naturligt att förändra sina idéer, anpassa dem, men på den kognitiva nivån är handlingsfriheten begränsad då de flesta tankar sker "automatiskt" och omedvetet i ett flöde vi inte kan kontrollera. Ofta gör vi människan mer rationell och medvetet handlande än vad hon verkligen är. Den tredje utgångspunkten – som jag kommer att utveckla längre fram – är att tänkandet är *metaforiskt*, det vill säga att abstrakta begrepp förstås i termer av konkreta, där de begreppsliga metaforerna låter oss tänka om något med hjälp av något annat. Med kunskaper om det kända drar slutsatser om det okända.

8. George Lakoff, *Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind* (Chicago IL 1990) s. 371.

9. George Lakoff & Mark Johnson, *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to western thought* (New York NY 1999) s. 3, 7, 10.

10. Francisco J. Varela, Evan Thompson & Eleanor Rosch, *The embodied mind: cognitive science and human experience* (Cambridge MA 1991); Lakoff & Johnson (1999); John Krois m.fl. (red.), *Embodiment in cognition and culture* (Amsterdam 2007).

Till dessa antaganden kan man också lägga att den tänkande människan känner och är social, ingår i en kultur och historia, har minnen och erfarenheter. Tänkandet formas i hög grad av känslor och mellanmänskliga relationer. *Känslor* har en viktig del i vårt tolkande av världen, i beslutsfattande och i det som brukar kallas för "rationellt" tänkande.¹¹ Känslorna är ett effektivt sätt att sälla bland olika handlingsalternativ, låter oss snabbare komma till beslut, ger oss ett intuitivt val som kan leda till en medveten handling, men som också har betydelse för olika val vi ställs inför i kreativa processer som konstnärlig verksamhet och vetenskaplig forskning. *Intersubjektivitet*, det att vi delar och skapar representationer av andras mentalitet är en annan viktig del i våra inre världar.¹² Empati, medkänsla, representationer av andra mänskliga varelsers känslor, motiv, intentioner och önskningar, kroppsspråk, trossatser och kunskaper, är omöjliga utan en välutvecklad kognitiv förmåga att i det inre kunna simulera och föreställa sig sin omvärld. Samarbete ifråga om mål kräver avancerad koordination av de individuella personernas inre världar. Ofta är vi inte förmögna att helt förstå annat intelligent liv. Det är ofta svårt för oss att se komplexiteten i andra kulturer, både de som befinner sig i historien och de i geografin, eller att uppfatta skillnaderna mellan de olika kulturer och folkgrupper vi möter. Vi tenderar att dehumanisera den andre, se komplexa kulturer som "primitiva" kulturer. Detta beror just på de kognitiva utmaningar det mänskliga tänkandet ställs inför ifråga om empati, intersubjektivitet och koordination av de inre världarna.

Rummet

Historien innefattar rummet. Upptäckten av världen i historieforskningen, miljöbetingelsernas och de rumsliga förhållandenas betydelse för förståelsen av historisk förändring kan ses i till exempel miljöhistorien och i den globala historien, där globala interaktioner och de lokala samhällenas beroende av dess infogande i en global kontext belyses. Man finner ett intresse för spatiala förhållanden, resor, kontakter, handel, miljöförändringar et cetera, det vill säga hur skeendena påverkas av den rumsliga inramningen som går ut över det snäva lokala rummet. Ett annat exempel är människan

11. Antonio R. Damasio, *Descartes' error: emotion, reason, and the human brain* (New York NY 1994).

12. Evan Thompson (red.), *Between ourselves: second-person issues in the study of consciousness* (Thorverton 2001); Jordan Zlatev m.fl. (red.), *The shared mind: perspectives on intersubjectivity* (Amsterdam 2008).

som en del av biosfären, som djurens historia, *Homo sapiens* samlevnad med andra djurarter.

Genom historien har människan utvecklat metoder för att kunna utnyttja och samverka med givna förutsättningar i vår miljö, som både skapar möjligheter och sätter begränsningar, som till exempel klimat, naturresurser och traditioner. Under mer än 10000 år har människan odlat växter, utvecklat jord- och trädgårdsbruk, vilket har bidragit till att människan blivit bofast och kunnat livnära en allt större befolkning som i förlängningen inverkat på kultur, konst, hantverk och teknik. Olika brukningsformer har utvecklats och lämnat efter sig människoskapade naturtyper, minnen och traderad kunskap om vår miljö. Det mänskliga nyttjandet har skapat förekomster och populationer av vissa arter och inte andra. Den genetiska nivån har påverkats, arter och raser har selekterats, och naturtyper har formats av tidigare bruk. Denna nyttjandehistoria och människans förhållande till den biologiska mångfalden har omnämnts som vårt "biologiska kulturarv", där kulturhistorien har satts i ett ekologiskt perspektiv.¹³

En kognitiv historia kan ge förklaringar till och en förståelse av vad som sker vid människans interaktion med den omgivande miljön. Erfarenheten av rummet har betydelse för tänkandet genom att kroppen står i samband med och betingas av vad den går på och rör sig igenom, vad den rör vid, smakar, luktar, ser och andas, som ingående i ett större sammanhang. Detta antyder att perceptionen, kroppens rörelser och manipulering av objekt har betydelse för tänkandet och skapandet av begrepp.¹⁴ Erfarenheterna av världen är en källa ur vilken medvetandet hämtar näring. Tänkandet behöver den omgivande världen för att fungera. Ett tänkande utan kropp, miljö, ting, förtorkas, svälter ihjäl i sin egen ensamhet.

Teorin om situerad kognition (situated cognition) utgår från att våra kognitiva processer inte endast sker i våra hjärnor.¹⁵ Inte bara kroppen, utan också världen är en del av tänkandet. Omgivningen har en aktiv del i de kognitiva processerna, som filosoferna Andy Clark och David Chalmers kallar "the extended mind".¹⁶ Kognitionen uppstår i samspelet mellan hjär-

13. *Biodiverse* 2009, nr 4, Tema: Biologiskt kulturarv, s. 5.

14. Lakoff & Johnson (1999) s. 38.

15. Andy Clark, *Being there: putting brain, body, and world together again* (Cambridge MA 1997); Ingar Brinck, "Situated cognition, dynamic systems, and art: on artistic creativity and aesthetic experience", *Janus Head*, Special issue: The situated body, gästred. Shaun Gallagher, 9(2), 2007, s. 407-431.

16. Andy Clark & David Chalmers, "The extended mind", *Analysis* 58.1, January 1998, s. 7-19.

nan, kroppen och världen. Det finns med andra ord ett dynamiskt samspel mellan medvetandet och miljön, som skapar ett kognitivt system av både subjekt och miljö. Tänkandet, själen, känslorna, är alltså inte endast något inre, förslutet av kroppens skal, utan är i någon mening också utanför oss, något som uppstår i mötet mellan det inre och det yttre. Med andra ord, gränsen mellan tänkandet, kroppen och världen upplöses. Dikotomin subjekt–objekt går inte att upprätthålla. Subjektet både anpassar sig till världen och förändrar den. Denna förändring är inte bara av pragmatisk natur, utan också epistemisk, så att världen blir lättare att anpassa sig till.¹⁷ Kognitionsvetaren Peter Gärdenfors anför att medvetandet under det mänskliga tänkandets evolution har visat sig bli mindre och mindre beroende av här och nu. Tänkandet har blivit mer fristående från den närvarande miljön.¹⁸ Hjärnan skapar inre representationer av händelser i omvärlden, bygger upp en inre mental värld av perceptioner eller tolkade sinnesintryck och föreställningar som samtidigt blir oberoende av om det de handlar om just för stunden är närvarande.

Människan tänker med sin värld. En förståelse av en historisk situation, eller idéer i historien, kan därför inte bara inrikta sig på det mänskliga medvetandet i sig, utan också världen omkring detta medvetande. Kontexten som traditionell idéhistoria har betonat som betydelsefull, utan att ha kunnat förankra detta teoretiskt, men samtidigt intuitivt sett att en given idé tycks bli mer meningsfull och förståelig när den sätts i en kontext. Den kan alltså utifrån kognitionsvetenskapliga utgångspunkter, förklaras som alldeles nödvändig för förståelsen av tankar och idéer i historien, då människans tänkande är beroende av miljön. Att tänkandet är situerat innebär att det också är kontextberoende. Den kognitiva aktiviteten kan inte separeras från de situationer i vilka de sker. Tänkandet kan inte förstås om den isoleras från agenten, personen som tänker, och miljön. Utelämnandet av kontexten gör förklaringen av en individuell tanke ofullständig och utan mening. En internalistisk historieskrivning, som endast räknar med inomvetenskapliga faktorer i analysen av en viss vetenskap, går med andra ord inte att förena med det vi vet om den mänskliga kognitionen. Alltså, en persons individuella tänkande påverkas av den situation han eller hon

17. Peter Gärdenfors, "Cognitive science: from computers to ant hills as models of human thought", i Peter Gärdenfors & Annika Wallin (red.), *A smorgasbord of cognitive science* (Nora 2008) s. 28; Annika Wallin & David de León, "How should we study interaction?", i Gärdenfors & Wallin (2008) s. 139.

18. Peter Gärdenfors, "The evolution of thought", i Gärdenfors & Wallin (2008) s. 81.

befinner sig i, och det gäller både lokala och globala kontexter, genom de sinnesintryck han eller hon får av den omgivande miljön. Beskrivningarna av omvärlden, som reseanteckningarna och vittnesberättelserna, kan förstås just som en organisering av de sensoriska intrycken.

Den historiska människans sinnen och sinnesupplevelser har en viktig funktion i en kognitiv historia. Utmaningen är att ta reda på reflexerna i deras ögon, ljudlandskapen, hur maten smakade, hur det luktade i gränderna, hur det värkte i kroppen efter en dag bakom plogen. Hur vi registrerar och samlar information om omvärlden med hjälp av syn, hörsel och andra sinnen är en central frågeställning för kognitionsforskningen. En viktig kognitiv process är perceptionen av mönster. Vi tar inte bara passivt emot bilder och ljud från den omgivande världen. I stället söker hjärnan aktivt efter mönster i det den erhåller från sinnen och tolkar det vi ser. Denna process bestäms av både biologiska och kulturella faktorer. Seendet och perceptionen är inte något neutralt, objektivt, verklighetstroget registrerande av verkligheten. Det finns ett begreppsligt eller epistemiskt seende som innebär en identifikation av det man ser och det sker genom att applicera sina begrepp på synupplevelsen. Begreppen påverkar vad man ser, och saknar man begrepp för ett fenomen får man svårigheter att urskilja den bland mängden av intryck. Världen förvrängs av våra begrepp, och begreppen förvrängs av världen. Den omvärld människan tycker sig se är i själva verket en av sina begrepp omarbetad omvärld. Världen ses med det inre ögat.¹⁹ Det begreppsliga seendet, hur vår perception och tolkning av den styrs och förändras av våra kunskaper, får inte minst betydelse för historiska studier av kulturmöten, resor och upplevelser av landskap och miljöer. Tolkningen av det vi ser, miljön och naturen omkring oss, går tillbaka på kognitiva förmågor som till exempel minne, kategorisering och perception av mönster. De medvetet och omedvetet förvärvade förkunskaperna, och våra perceptioner, tvingar oss att tolka vad vi ser på ett eller annat sätt. Vi använder oss också av tidigare kunskap som ingår i vår kultur nedlagda i berättelser, myter och religiösa trossystem för att skapa mening i det vi möter.

Betydelsen av rumsuppfattningen för våra begrepp, som de spatiala rela-

19. David Dunér, *Världsmaskinen: Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (Nora 2004) s. 36–41; idem., "Camera obscura: ögat och det mörka rummet", i David Dunér (red.), *Ögon: Sydsvenska medicinhistoriska sällskapetets årskrift 2008* (Lund 2008) s. 57–84; idem., "Modeller av verkligheten: modellbyggaren Polhem, seendet och det spatiala tänkandet", *Vetenskapssocieteten i Lund: årsbok 2009* (Lund 2009) s. 14–33.

tionerna eller orienteringen i rummet i förhållande till gravitationen, visar sig på många sätt i tänkandet och språket. Vi föreställer oss begreppen som "behållare" där det finns ett innanför, ett utanför och en gräns mellan dem. Vi uppfattar figur och bakgrund, del och helhet, centrum och periferi, rakt och kurvigt, cykler, balans, nära och fjärran, orientering vertikalt och horisontellt, fram och bak. Logiken i dessa kroppsbaseade "bildscheman" används i språket och i det abstrakta tänkandet, i såväl filosofi, naturvetenskap som matematik.²⁰ Man talar till exempel om *högre* matematik, att man är *nära* problemets lösning, att man har tiden *framför* sig... Rumsupplevelsen är helt enkelt central för människans symbolskapande.

Människans medvetande formar sin modell av världen utifrån sådana konstanter som jordens rotation (solens rörelse över horisonten), stjärnornas rörelse, årstidernas cykler, likaså den mänskliga kroppens rörelse i världen. Gravitationen, kroppens vertikala position har resulterat i en universell mänsklig erfarenhet av ett motsatspar mellan upp och ner. Andra motsatspar är höger–vänster, levande–död (som står för något i rörelse, är varmt och andas, mot något orörligt, kallt och inte andas). Den ryske kultursemiotikern Jurij Lotman poängterar just den mänskliga gränsdragningen mellan innanför och utanför, mellan kulturens kosmos och det utomliggande kaos.²¹ "Vårt" rum, kulturen, det säkra, harmoniskt organiserade ställs i motsats till "deras" rum, det andra, farliga, kaotiska. Kulturer organiserar sig vidare i form av en speciell rum-tid, med ett system av koordinater, temporala då, nu, sedan och spatiala inre, yttre och gränsen mellan dem. Territorialitet är en grundläggande instinkt, att definiera ett territorium och sätta ut gränser. Skillnaderna mellan det inre och yttre, det ovan och det som är nedan, återkommer gång på gång genom idéhistorien, som kontrasten mellan den materiella verkligheten här nere och idévärlden där ovan, denna världen och den andra världen, människan på jorden och Gud i himlen.

I fråga om upptäckterna av rummet, som under upptäcktsresor, handelsfärder och vid kulturmöten, kan en kognitiv ansats ge en förståelse av vad som händer med det mänskliga tänkandet i okända miljöer och i kontakten med främmande kulturer. Bland annat finner man en interaktion med mil-

20. Lakoff & Johnson (1999) s. 36; George Lakoff & Rafael E. Núñez, *Where mathematics comes from: how the embodied mind brings mathematics into being* (New York NY 2000) s. 34.

21. Jurij M. Lotman, *Universe of the mind: a semiotic theory of culture*, övers. A. Shukman (London 1990) s. 131–133, 136.

jön som leder till en vidare spatial förståelse och medvetande. Inte bara texter, idéer, traditioner och kulturer leder till historisk förändring, men också kroppen, miljön, rummet och tingen omkring oss, dimensioner, topografi, logistik, byggnader, kommunikationsvägar et cetera. Vi relaterar till hemma och borta, inne och ute, existerande och icke-existerande. Resor in i okända geografier förändrar vår spatiala uppfattning och förståelse, och utvecklar sambandet mellan det mentala rummet och det verkliga rummet. Landskapet skapar tankar. Vi tänker med landskapet omkring oss. Vi förlägger våra tankar i vår omgivning, i föremålen, tingen, bergen, sjöarna, skogarna och djupen. Tankarna följer vägar och stigar. När vi rör oss genom landskapet väcks tankar om vad det innebär att leva. Naturen och vår omgivning blir själstillstånd. Topografin har en etik, och etiken en topografi. För till exempel resenärerna som besökte Falu koppargruva under 1600- och 1700-talen gav den fysiska miljöns konkreta och påträngande inverkan en känsla av helvetets närvaro och realitet och underlättade föreställningen om och förståelsen av helvetet.²²

Tänkandet sker i hjärnan, men också i kroppen, i händerna, i stegen, och tankar och minnen läggs ut i världen, i tingen, utanför huvudet i landskapet, i bilder, texter, föremål, de hanteras med pennor, böcker, kalendrar, kartor och maskiner som externa minnesbanker och tankeprocessorer. Vi använder oss alltså av miljön omkring oss och olika redskap för att förstärka vårt tänkande. Tänkandet flyter ut i tingen där de förvaras och i någon mån förändras och kan delas med andra människor. Inom kognitionsvetenskapen kallar man detta för "distribuerad kognition" (distributed cognition).²³ Den materiella kulturen är, kan man säga, en förlängning av våra kroppar och vårt tänkande. Den blir därmed en oundgänglig del i vår förståelse av en tids tankeliv. Traditionellt sett har dock de skriftliga kvarlevorna, dokumenten, skrifterna, anteckningar, böckerna varit de mest centrala empiriska källmaterialen, för allmänhistoriker och idéhistoriker, för att komma åt en tids tänkande. Detta material kan förstås som en del av den distribuerade kognitionen. Vi tänker med hjälp av böcker och pennor. Läsandet ger oss associationer, ledtrådar, avkräver oss tolkningar och ger oss uppslag och stoff till fortsatt tänkande. I skrivandet tvingas vi konkretisera våra tankar för

22. David Dunér, "Helvetet på jorden: resor till Stora Kopparbergs gruva", i Marie Lindstedt-Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen* (Lund 2008) s. 209–233.

23. Ronald N. Giere & Barton Moffatt, "Distributed cognition: where the cognitive and the social merge", *Social Studies of Science* 33:2 (April 2003) s. 1–10.

att försöka hitta de rätta orden för våra mentala bilder. Kommunikation i den meningen kan sägas vara ett försök att överföra mentala bilder från ett medvetande till ett annat. En nyckel till människors tänkande i historien, hur de kom fram till sina idéer, är hur de kommunicerade, läste och skrev. Det handlar alltså till stor del om hur de tolkade texter, försökte inläsa en mening i dem som de kunde ha nytta av i sitt eget tänkande. Att beakta läsandets historia innebär därför att inte endast se till *vad* de läste, utan också *hur* de använde sig av och läste andra texter.²⁴

Man kan närma sig en förståelse av den historiska människans tänkande genom att beakta den distribuerade kognitionen, hur människor använde sig av tingen såsom bilder, bruksföremål, byggnader, redskap och teknik i sitt tänkande och inte minst hur de läste, tolkade och manipulerade texter. Den stora berättelsen i mänsklighetens historia är den om den distribuerade kognitionens allt större komplexitet, vårt allt större beroende av andra hjärnor, av ett gemensamt tänkande.²⁵ Den paleolitiska jägaren kunde själv göra alla sina redskap och hans kunskap var beroende av en mindre grupp människor. Sedan har människan blivit alltmer beroende av ett större antal människors kunskap, från lokalsamhället, över nationen till den globala världens nödvändiga internationella samarbete. Ingen kan i dag på egen hand tillverka eller förstå till exempel tekniken bakom en dator, än mindre ett samhälles uppbyggnad. Vi är beroende av andra människors kunskap. Kunskapen har distribuerats till ett stort antal människor och blivit ett epifenomen där kunskapen hos den samlade mängden av människor övergår de enskilda individernas kunskap. Det är inte mycket vi kan göra och tänka på egen hand.

Metaforer

Det talade språket har en evolutionär historia. Det har utvecklats genom att det förbättrar vår kommunikation mellan människor. Det används för att beskriva världen omkring oss. Än viktigare är dess funktion i det sociala spelet, att uttrycka känslor, för socialisering och skapa band mellan människor.²⁶ Inom kognitiv lingvistik försöker man sitera språket i mer ge-

24. Dunér (2004) s. 41–45.

25. Jfr Merlin W. Donald, "A view from cognitive science", i Detlev Ganten, Volker Gerhardt, Jan-Christoph Heilingner & Julian Nida-Rümelin (red.), *Was ist der Mensch?* (Berlin & New York NY 2008).

26. Morten H. Christiansen & Simon Kirby (red.), *Language evolution* (Oxford 1997); Terrence William Deacon, *The symbolic species: the co-evolution of language and the brain* (New York NY &

nerella kognitiva förmågor. Enligt lingvisten John Taylor kan språket förstås som en samling hjälpmedel som är tillgängliga för en språkanvändare för att symbolisera tankar och för att kommunicera dessa symboliseringar.²⁷ Symbolens referens är en fristående representation, symbolen refererar till den inre världen, i motsats till signalen som refererar till något i den yttre världen. Symboler är konventionella tecken, eller arbiträra som Saussure kallade dem, och är beroende av kulturen. Vi har därför ofta svårigheter att förstå andra kulturers symboler som just förutsätter kunskaper om deras kultur. Inte sällan uppstår kommunikationsproblem i förhållande till det historiska materialet. Missuppfattningar är vanliga när det gäller så väl kulturmöten i rummet som i tiden, vilket beror på våra skilda livsvärldar, kulturella bakgrunder, förkunskaper och erfarenheter. Våra kulturbundna och miljöspecifika begrepp, symboler, kategorier et cetera skiljer sig åt och komplicerar vår förståelse av det historiska materialet. En hjälp för att förstå människorna i en viss historisk kultur kan vara att försöka komma åt deras språk, deras sätt att tala och skriva, deras kommunikation, deras symboler och metaforer. Kognitiv semantik, liksom kognitiv semiotik som studerar tecknanvändande och skapandet och förmedlandet av betydelser, har här en viktig funktion i historievetenskapen.

En tänkande varelse är en metaforisk tänkare, sade Aristoteles, och förklarade metaforen som en överföring av en betydelse i ett ord från ett objekt till ett annat.²⁸ Metaforer intar en mycket påtaglig och central roll i vårt tänkande. För att fånga det abstrakta tar vi till det konkreta, för att lära känna det okända utgår vi från det kända. Ständigt använder vi metaforer. I kognitiv semantik, med företrädare som lingvisten George Lakoff, filosofen Mark Johnson och andra, har man dragit vissa slutsatser från kognitionsforskningens antaganden om människans tänkande. Man har bland annat tagit fasta på just det att människan tänker metaforiskt. Bortom våra vardagliga erfarenheter fungerar inte våra grundläggande begrepp. För att konceptualisera icke-vardagliga fenomen eller abstrakta tankar krävs det konceptuella metaforer. Med metafor menas, i vid betydelse, det att förstå och erfara något med hjälp av något annat, att en struktur i en domän överförs till en annan, från en källa (sensorimotorisk domän) till ett

London 1997); Peter Gärdenfors, *Tankens vindlar: om språk, minne och berättande* (Nora 2005); Michael Tomasello, *Origins of human communication* (Cambridge, MA 2008).

27. John R. Taylor, *Cognitive grammar* (Oxford 2002) s. 30.

28. Aristoteles, *Peri poiētikēs*, 21.1457b6–32; utg. S. Halliwell, *Poetics: Longinus on the sublime: Demetrius on style* (Cambridge MA & London 1995).

mål (subjektiv erfarenhet) som samtidigt bevarar slutledningsstrukturen. Metaforer innebär att skapa sig begrepp om något i termer av något annat, och fungerar på ett sätt som modeller för mindre kända områden. Vi överför kunskaper om det kända till det okända, från det bekanta till det obekanta, från den vardagliga världen, samhället, människans liv, tekniken och hantverket, till naturens innersta struktur, till själen och Gud. Det metaforiska tänkandet innebär att finna likheter mellan ting, men också att glömma olikheter, att kunna generalisera och abstrahera. Skapande och utnyttjande av metaforer kräver kreativitet och föreställningsförmåga.

Många av våra grundläggande begrepp, visar Lakoff och Johnson, organiseras utifrån en eller flera spatiala metaforer.²⁹ Många metaforer överför en struktur eller utgår från en spatial orientering som uppstår ur kroppens handlande i den fysiska verkligheten. Våra erfarenheter av de fysiska objekten ger upphov till ontologiska metaforer, det vill säga att se händelser, känslor, idéer, tillstånd som objekt, entiteter, substanser eller behållare. Livet föreställs som en resa, intellektuell påverkan som en fysisk kraft, tid kan förstås spatialt som något som flyter längs en linje eller går i en cirkel, och tänkandet kan beskrivas i termer av rörelse. Att tänka är att resa och kunskap är seende. Likhet förstås som fysisk närhet, svårigheter som bördor och organisationsstrukturer som fysiska strukturer. I själva språket finns det många stelnade metaforer utifrån kroppens rörelse, i ord som till exempel att föreställa, förstå, begripa och begrunda. Utan metaforer skulle abstrakt tänkande vara omöjligt.³⁰

De metaforiska begreppen har sitt ursprung inte bara i vår fysiska erfarenhet, utan också kulturella. Ju fler lager av metaforer vi utnyttjar, desto mer abstrakt och kulturellt specifikt blir begreppet.³¹ En del metaforer utgår från en särskild kulturell kunskap, som till exempel metaforer baserade på euklidisk geometri. Människor som lever i kulturer utan kunskap om euklidisk geometri skulle inte förstå sådana metaforer. Med den euklidiska geometrin tilldelades världen en bestämd visuell metaforisk struktur, en värld av relationer mellan punkter, linjer och cirklar.³² Filosofer, naturvetare, teologer och politiska tänkare använder sig av samma begreppsliga system som vanliga människor i deras egen kultur. I sina tanke-system in-

29. George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago IL 1980) s. 14, 17, 25, 30.

30. Lakoff & Johnson (1999) s. 59; Lakoff & Núñez (2000) s. 41; Dunér (2004) s. 30–36.

31. Marcel Danesi, "The dimensionality of metaphor", *Sign Systems Studies* 27 (1999) s. 73f, 78.

32. David Dunér, "Q. E. D. (Euklides): om oemotsägliga bevis", i Gunnar Broberg, Jonas Hansson & Elisabeth Mansén (red.), *Filosofiska citat: festskrift till Svante Nordin* (Stockholm 2006) s. 65–85.

korporerar de begrepp som finns tillgängliga i den historiska kontexten och de allmänna teorier, modeller och metaforer som är vanliga och typiska i den kultur de ingår i, men omarbetar också dessa grundbegrepp, ser nya kopplingar och drar nya slutsatser. Under barocken, den tidigmoderna perioden, i den mekanistiska världsbilden finns tydliga exempel på ett högt utvecklat metaforiskt tänkande.³³ Metaforerna är alltså inga yttre ornament, utan utgör en viktig del i det kreativa tänkandet för att skapa abstrakta idéer. Därför ger de också värdefulla ledtrådar till hur vetenskapsmän och politiska tänkare, men också den enkle bonden, pigan och drängen, tänkte. Uppgiften för historikern blir därmed att försöka finna några av de historiska människornas centrala metaforer utifrån vilka de försökte skapa en konsistent världsbild eller en övergripande förståelse av sin värld och sin samtid.

Kategorier

Kategoriseringen av verkligheten är en grundläggande kognitiv förmåga i det mänskliga tänkandet och varseblivningen. Det gäller att skapa ordning, behärska världen och omgivningen med begrepp, kategorier, namn och klasser. Genom att indela och sammanbinda kategorier med varandra uppnår man en större ordning i verklighetens kaos. Med den kategoriska perceptionen görs verklighetens oskarpa övergångar till distinkta fack.³⁴ Tänkandet lägger till gränser som inte finns, fyller ut ofullständiga mönster. Det som faller utanför kategorierna undgår oss ofta. Kategorierna, gränserna och begränsningarna, är till stor del också inlärd och kulturberoende, det vill säga de motsvarar inte verkliga kategorier utanför, utan snarare uppstår i mötet mellan människans medvetande och hennes omgivning. Att ordna handlar också om att se likheter mellan ting, vilka likheter som man anser vara de viktigaste och vad som hör samman. Med andra ord bestämmer kategorisystemet vad vi ser och inte ser. Kategoriserandet handlar om mänsk-

33. David Dunér, "Bubblor, kanonkulor och en tunna ärtor: Polhem och Swedenborg om materiens struktur", *Polhem: tidskrift för teknikhistoria* 2000/2001; Emanuel Swedenborg, *Om darrningar*, inledning och kommentarer David Dunér (Lund 2007); David Dunér, "Om kunskap och metaforer", i Charlotte Christensen-Nugues, Gunnar Broberg & Svante Nordin (red.), *Kunskapens kretsar: essäer om kunskap, bildning och vetenskap genom tiderna* (Stockholm 2008) s. 53–65.

34. Peter Gärdenfors, *Den meningsökande människan* (Stockholm 2006) s. 51; Eleanor Rosch, "Principles of categorization", i Eleanor Rosch & Barbara B. Lloyd (red.), *Cognition and categorization* (Hillsdale NJ 1978); Eleanor Rosch, "Cognitive representations of semantic categories", *Journal of Experimental Psychology: General* 104 (1975) s. 192–233; John R. Taylor, *Linguistic categorization*, 3:e rev. uppl. (Oxford 2003); Peter Gärdenfors, "Concept learning", i Gärdenfors & Wallin (2008).

lighetens eviga sökande efter ordning i kaos – en ordnad värld är lättare att leva i än i en kaotisk. Systematiseringen, kategorierna, regelbundenheterna, lagarna, den matematiska beskrivningen av naturen behövs för människans tolkning av världen. Ordningen utgör en väsentlig del i den västerländska kulturen, förklarade Michel Foucault, som tidens *episteme*.³⁵ Kategoriseringen är dock något mer än en mänsklig konstruktion för politiska syften och maktbegär. Den kan förankras i vår medfödda kognition.

Hur människor i olika kulturer och tider kategoriserar är av central betydelse. Genom historien har människor klassificerat, skapat kategorier och hierarkier mellan begrepp, ting och företeelser. Exempel på detta är indelningen av människor i olika raser, folkgrupper och klasser, eller djur och växter i riket, släkten och arter. Det klassiska betraktelsesätt på kategorier var den att se kategorierna som definierade av de objektivt givna egenskaperna som delas av medlemmarna inom en kategori. Det är det mänskliga tänkandets informella "teori" om essenser, det vill säga det att människan betraktar varje ting som en sorts ting, att det tillhör en viss kategori, att alla ting har en samling väsensbestämmande egenskaper som gör de olika tingen till de sorts ting de är, och att denna essens är en inneboende del av tinget. Tongivande för detta tänkesätt är Aristoteles definition av "definition" som en lista av egenskaper som både är nödvändiga och tillräckliga för något att vara det slag av ting det är och ur vilka tingets alla egenskaper härstammar.³⁶

Ser man till hur Carl von Linné klassificerade djur- och växtriket, eller hur Christopher Polhem försökte skapa ett universalspråk som byggde på en klassificering av begrepp, finner man en kategorisering dels beroende på kognitiva, dels på kulturella förutsättningar. Deras kategorisering av verkligheten bygger på den underliggande metaforen att *kategorier är lådor*.³⁷ Begreppen kan läggas i olika, klart avskiljbara fack, liksom olika myntsorter, stenar eller snäckor. Genom att förstå sina erfarenheter med hjälp av objekt och substanser kan man kategorisera och gruppera dem, kvantifiera och resonera över dem. Detta får klara följder för taxonomin och universalspråkstanken. Varje ord, varje begrepp antas stå för vissa väsensbestämda

35. Michel Foucault, *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines* (Paris 1966) s. 71.

36. Aristoteles, *Analytikön ysterön*, 2.3.90b30–31; H. Tredennick & E. S. Forster (utg.), *Posterior analytics: Topica* (Cambridge MA & London 1966); Lakoff & Núñez (2000) s. 107.

37. David Dunér, "Språket i universum: Polhem och alfabetkonsten", i *Lychnos: årsbok för idé- och lärdoms historia* (2007) s. 133–164; David Dunér, "Naturens alfabet: Polhem och Linné om växternas systematik", *Svenska Linnésällskapets årsskrift* (2008) s. 31–70.

egenskaper. Det var för Linné, Polhem och andra, naturligt att tänka sig att kategorierna existerade utanför det mänskliga medvetandet. Det innebar också att de antog en universell, transcendent logik, som går utanför människan. Klassifikationen, föreställde de sig, skulle spegla den sanna strukturen i verkligheten.

En förståelse av den klassificerande människans tänkande handlar just till stor del om att finna sådana underliggande kognitiva föresatser, att ta reda på de "lådor" eller kategorier hon indelade världen i. Dessa är nämligen beroende av hennes erfarenheter, föreställningar, perceptioner, rörelser i rummet, och kulturen omkring henne, men också av metaforer och mentala bilder. Indelandet av världen i kategorier berättar något om henne själv. Historikerns uppgift blir att undersöka *hur* man på skilda sätt har kategoriserat i olika tider och kulturer, hur kategorierna förändras, hur man omkategoriserar och hur olika kategoriseringar strider mot varandra. Genom att studera kategorier i historiska källor kan vi komma åt den tidens tänkande och inre föreställningar.

Vid sidan av att söka efter det som skiljer olika människor och kulturer åt, kan man också söka efter likheterna i tänkande, alltså beakta dialektiken mellan tids- och kulturbundna och transhistoriska faktorer. Kategoriseringen visar onekligen på viktiga kulturella skillnader, men också på likheter. Det finns tydliga likheter, anger Scott Atran och andra antropologer, mellan antikens, medeltidens och renässansens klassificering av växterna, liksom de från Mellanamerika, Mellanöstern, Kina och Indien.³⁸ Gemensamt är att klassificeringen av organismer består av hierarkier av klasser inkluderade i varandra. Både folkliga och vetenskapliga klassificeringar antar att allt levande ingår i naturliga "grupper inom grupper". Alla samhällen tycks organisera dessa grupper i hierarkier, vilka är klart avgränsade mot varandra och ger den möjligheten att man kan införliva nya arter i ett induktivt, koherent system som kan överföras till vilken livsmiljö som helst. Denna förmåga har varit en tillgång för *Homo sapiens* för att underlätta anpassningen till en ny miljö.³⁹ Alla kulturer ser ut att ha särskilda

38. Scott Atran, *Cognitive foundations of natural history: towards an anthropology of science* (Cambridge 1990) s. 19; se även Brent Berlin, *Ethnobiological classification: principles of categorization of plants and animals in traditional societies* (Princeton NJ 1992); jfr Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage* (Paris 1962); idem., "De totemiska klassifikationernas logik", i *Det vilda tänkandet* (Lund 1987) s. 45–82.

39. Scott Atran & Douglas L. Medin, *The native mind and the cultural construction of nature* (Cambridge MA 2008) s. 19, 23.

begrepp om biologiska arter. De har en sekventiell namngivning, bygger på morfologiska regelbundenheter, har övergripande grupperingar av djur som motsvarar zoologins klasser, och har övergripande grupperingar av växter som inte överrensstämmer med botanikens taxonomi, men har uppenbara ekologiska betydelser som till exempel gräs och träd. Historiskt sett har man vid grupperingar av djur och växter tagit fasta på de framträdande dragen, som hur de ser ut, hur de betar sig, vilken miljö de lever i och inte minst, från ett instrumentellt antropocentriskt perspektiv, hur nyttiga eller farliga de är. Den specialiserade, vetenskapliga klassifikationen, som Linnés system, överrensstämmer med och är en vidareutveckling av detta allmänmännsliga sätt att kategorisera naturen. Människan letar efter mönster, försöker finna likheter och skillnader mellan ting. Hon har utvecklat en förmåga eller en strävan att indela och kategorisera tingen, även det som till synes verkar vara ett kontinuum. Den mänskliga hjärnan söker efter gränser, försöker finna anhopningar, grupperingar, utföra en sorts klusterstatistisk analys av det kontinuerliga.

Sammanfattning

Kognitiv historia handlar om människan som historisk varelse formad av sitt samspel med omvärlden och ämnar till att försöka förstå hur människor i historien har kommit fram till den ena eller andra tanken, varför de handlat eller känt på ett visst sätt. På flera sätt knyter den an till Annales-traditionens tankar om de långa linjerna, rumsförhållandena och mentaliteterna. Den bygger på ett tvärvetenskapligt förhållningssätt och eftersträvar att införliva perspektiv från den övriga kunskapsproduktionen. Samtidigt kan också en sådan historieforskning bidra till den samlade vetenskapen. Om kognitionsvetenskapen, evolutionsteorin och andra teorier om människan är giltiga, måste de också gälla för historien. Historievetenskapen kan därmed ge viktiga och nödvändiga bidrag och ny empiri till andra vetenskapliga discipliner angående hur människans situation i annan tidslig och rumslig miljö påverkat hennes tänkande och handlande. Empirisk historisk forskning är nödvändig för att få en fullständig bild av den mänskliga kognitiva utvecklingen, för att fylla i glappet mellan paleolitikum och det postmoderna. Genom kulturens uppkomst sker inte den kognitiva utvecklingen främst i hjärnan utan i den människoskapade kulturen, alltså det som är historikerens främsta undersökningsobjekt.

En kognitiv historia kan, sammanfattningsvis, studera, beakta och fästa

uppmärksamheten på bland annat följande faktorer: i) *tankeprocesserna*, de kognitiva processerna som minne, fantasi, uppmärksamhet, inläring, medvetande med mera, allt det som innefattas av vårt tänkande. Särskilt relevant för historikern blir människans sökande efter *mening*, och sökandet efter *ordning* i tillvaron med hjälp av kategorier, hierarkier och klassificering, liksom hennes skapande av berättelser, *narrativitet* och *kausalitet*, hennes *minnen* och *erfarenheter*; ii) *tiden*, människan som historisk varelse, hur hon ingår i tiden, har en evolutionär förhistoria, och formas av förvärvade och lagrade erfarenheter; iii) *rummet*, hur människan förändras av och förändrar rummet, miljön och naturen omkring henne; iv) *tingen*, hur människan handskas med föremålen och förhåller sig till den materiella kulturen, tänker med dem, som i läsning, skrivande, räknande, byggande och andra skapande verksamheter; v) *kroppen*, tänkandet som förkroppsligat, hur kroppen ingår i tänkandet och inverkar på vårt handlande i världen; vi) *sinnena*, hur människorna upplever världen med hjälp av sinnena, seendet, hörseln, smaken, känseln och lukten; vii) *känslorna*, empatins, intersubjektivitetens och känslornas betydelse för tänkandet och handlandet; viii) *språket*, hur människor kommunicerar, talar, använder sig av konceptuella metaforer, symboler och begrepp med mera.

En del av denna forskning sker i viss utsträckning redan. Skillnaden är den att den kognitiva historien grundar sin forskning, och förenar dessa forskningsområden, i en sammanhållande teori om den mänskliga kognitionen. En kognitiv historia förhåller sig till de grundläggande mänskliga villkoren, det som förenar människor i historien, att vi har erfarenheter av att leva, att vi registrerar och deltar i världen omkring oss – bruset i ådrorna, känslornas stormar och tankarnas flykt. En av den kognitiva historiens främsta styrkor är att den ger en förståelse av den historiska människans tankar och liv som kännande, förnimmande och reflekterande varelse. Den fångar flyktiga tankeprocesser i det förflutna.

Cognitive history: an introduction

Cognitive history concerns human cognitive processes, and the interaction between man and the world. It rests on the supposition that people in history, as well as in the present, use cognitive abilities obtained through millions of years. Differences between cultures in history can be understood with reference to how humans in different ways used their universally shared cognitive tools in interaction with their specific environment in time and space. A cognitive history studies how humans in history have acted on and tried to understand their environment, time, and culture. Traces of these cognitive processes can be found in the historical sources. Cognitive history has an interdisciplinary approach. It strives to include perspectives from other acquired knowledge production, but can also contribute to the knowledge of the human cognitive evolution. In many ways it is connected to the Annales tradition in the use of long timelines, spatial circumstances, and mentalities. This article introduces what has been called the “cognitive turn” in the humanities. It begins with some comments on the meaning of time in history, and then proceeds by giving some examples of what a cognitive history can be about and how it can be useful and relevant for historical research. The focus is on the embodied mind, situated cognition, distributed cognition, perception, metaphors, and categorization. The article concludes with a suggestion of eight topics for a future cognitive history.

Keywords: categorization, cognitive history, cognitive turn, distributed cognition, embodied mind, evolution, history of ideas, *la longue durée*, metaphors, perception, situated cognition